

İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddevle

Jewish Vizier in İl-Khanid State: Sa'duddawla

Mustafa UYAR*

Öz

Makalemiz, İlhanlı Devleti'nin hatırı sayılır derecede güç kazanan veziri Yahudi Sa'düddevle'yi konu almaktadır. Onun bizce önemli tarafı, kendisinden önceki zamanlarda bu kadar nüfuz ve iktidar sahibi bir Yahudi'nin İslam coğrafyasında nadir bulunmasıdır. Sa'düddevle, bürokrasi içerisinde gayet nüfuzlu ve meşruiyetin dayanağı konumunda olan Moğol aristokrasinin gücüne karşı, Argun tarafından denge unsuru olarak kullanılmıştır. Bunun sebebi, devletin idarı kadrolarında önemli yer tutan İranlı-Fars unsurun süratle tasfiye edilmesi isteği ve bu suretle gerçekleşen alternatif güç yoksunluğudur.

Yahudi vezir, tabiplikten vezirliğe kadar yükselmiş, kısa bir süre de olsa devletin kaderini elinde tutmuştur. Kendisinden, devrin hemen hemen tüm kaynakları bahsetmektedir. Fakat, Yahudi seleflerine göre fazlaca olsa da onun devri uzun ve kalıcı olmayacaktır.

söz konusu aristokratik zümre tarafından ortadan kaldırılacaktır.

Abstract

This article researches the Jewish vizier Sa'duddawla gained enormous power. Before Sa'duddawla any Jew influential and powerful as him had not come to the Islamic World, and this situation is, in my opinion, his interested peculiarity. Sa'duddawla had to be used against aristocratic Mongol group, the mainstay of İl-khanid Empire legitimate, as a balance element by İl-khan Argun (1284-1291). The reason of this had been the purification of Persian statesmen from the bureaucracy, so İl-khans being deprived of alternative power

Jewish vizier had advanced from physician profession to vizierate, and rule over the fate of the state during short time. Nevertheless, his reign had not been permanent, and him had been removed by Mongol aristocratic group. And, almost all of contemporary sources give information about him.

1) Tarihî Miras

Lewis'in konumuz bakımından önemli eserinde¹ de ifade ettiği üzere "Dünyayı 'kendimiz' ve 'ötekiler' olarak tasvir etmek, insan davranışının

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı

ayrılmaz bir parçasıdır". Antik zamanlardan başlayarak geçen zaman içinde Orta-Doğu bu biçimde yapılmış ayrıştırmalara tanık olmuştur. Hımsımlar ve yabancılar, Yahudi olanlar ve olmayanlar (gentile), Yunanlılar ve Barbarlar gibi çeşitli ayrıştırma tipleri ilk akla gelenlerdir. Farklılığı tanımlama, her zaman var olmuş; sürekli ve zorunlu olarak sistemle iç içe bulunmuş; hukukta ve uygulamada kurumsallaşmıştır². Yahudiler ve Hıristiyanlar, *inanmayanlar* ve *inanmayanlar* şeklinde tezahür eden ayrıma, zaman içinde meydana gelen olaylardan da anlaşılacağı üzere alışmışlardı; İslamî devrede ise tüm bu tanımlamaların üzerinde, tüm Orta-Doğu ve Yakın-Doğu'yu direkt ilgilendiren yeni bir ayrışma hattı oluştu³. Artık, İslam'ın hakim olduğu yerlerde dinî kimliğe dayanan yeni bir yöneten-yönetilen ilişkisi gündeme gelecekti.

Bu bağlamda İslam, kendi tebası olsun veya olmasın, gayri-müslim toplulukları iki ana sınıfa ayırmıştır: *Ehl-i Kitâb* olanlar ve olmayanlar. Ehl-i Kitâb tabiri, bilindiği üzere Yahudilik, Hıristiyanlık yanında Sabilik gibi dinleri de kapsamına almaktaydı. Fakat, Ehl-i Kitâb terimi genelde Yahudiler için kullanılırdı⁴.

İslam fıkıhında zımmîlerden ayrı olarak Yahudiler için özel bir hukuksal durum bulunmamaktadır. Fakat, İslam teozofisinde yerini bulan Yahudi ayrımcılığının göstergesi niteliğinde Kur'an'da yer alan şu tür ayetler karşımıza çıkmaktadır: "Şu tartışılmaz bir gerçektir ki, insanların iman edenlere en şiddetli düşmanlık duyanlarını, Yahudilerle şirke batanlar olarak bulursunuz." (V;82)⁵. Yine, Bakara Süresi'nin altmış birinci ayetinde, yapmış oldukları açgözlülük sonucu Allah tarafından kendilerine verilen ceza şu şekilde dile getirilmektedir: "Ve üzerlerine zillet, eziklik ve yoksulluk damgası vuruldu, Allah'tan (gelen) bir gazaba çarpıldılar. Bu böyle oldu, çünkü onlar Allah'ın ayetlerini inkar ediyor ve haksız yere peygamberleri öldürüyorlardı. İsyan ettikleri için böyle oldu. Sınır tanımıyor, azgınlık yapıyorlardı."⁶ Yahudilerin, veya Kur'an'ın diğer bir tabiriyle İsrailoğulları'nın Müslümanlara karşı "tartışmasız ve kesin" bir biçimde ortaya çıkan düşmanlıklarına ilişkin olarak, Kur'an'da bunlara benzer daha birçok ayet bulmak mümkündür. Elbette, bu söz konusu bu ayetleri tarihî boyuttan ayrı düşünmek anlamsız olur. Amacımız, ayrışmanın teozofik kökenlerini araştırmaktan ziyade, genel itibarıyla tanımını yaparak etki ve sonuçlarını ortaya koymak olduğundan, bu bahsi daha fazla açmayacağız.

Hıristiyanlığın, İslam karşısında Orta Asya, Güney Arabistan ve Kuzey Afrika'da gerilemesi, yenilgiye uğrayıp egemen kültür tarafından özümsemesi karşısında Yahudiliğin varlığını sürdürdüğü göze çarpmaktadır. Yahudiler, Hıristiyanlarca yürütülen anti-semitizm rejimi altında düşmanca muamele görmeye alışıkular; onların İslam yönetimi altında daha rahat ettikleri ve Hıristiyan anti-semitizmi gibi önyargıya dayanan bir baskı neticesinde ezilmedikleri bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla İslam fetihleri, Yahudiler için efendinin değişmesi, hatta çoğu yerde daha iyi bir efendi anlamına geliyordu.

¹ B. Lewis, *The Jews of Islam*, Princeton 1984.

² Lewis, *Jews of Islam*, s. 8.

³ Lewis, *Jews of Islam*, s. 19-20.

⁴ A. S. Tritton, *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects*, Berkeley 1970, s. 6; Lewis, *Jews of Islam*, s. 20.

⁵ Y. Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali (Türkçe Çeviri)*, İstanbul 1994, s. 117.

⁶ Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali*, s. 23.

Bunun yanında, yaşamış oldukları tecrübeler sayesinde, karşılaşacak oldukları bazı ekonomik, toplumsal ve siyasal yoksunluklara uyum sağlamış durumda idiler. İslam otoritesi, Rum Ortodoks Kilisesi ve Pers Zerdüşt inanlıları gibi, seleflerinin kendi inanç ve etnik kimliklerini diğer topluluklara dayatma hatasını tekrarlamayarak çoğulculuk ilkesine saygı göstermiştir. Bununla beraber, bu saygıdan kasıt bir eşitlik değil, egemen grup haricinde diğerlerinin ast-üst biçiminde hiyerarşik olarak sıralandığı bir sistemdi⁷. Ayrıca, Hıristiyan anti-semitizminin tersine Müslümanların gayrimüslimlere karşı tutumunda nefret, korku yada düşmanlık değil, daha çok bir tür hor görme ve küçümseme duygusu hakimdi⁸. Malî ve zaman zaman da mirasla ilgili bazı kısıtlamalar bir yana bırakılırsa, genelde zimmîler, özelde ise Yahudiler hiçbir ekonomik yoksunluğa maruz bırakılmamışlardır. Hiçbir meslek kendilerine yasaklanmadığı gibi, herhangi bir mesleği yapmak zorunda bırakılmamışlardır. Müslümanlar açısından, Hicaz gibi birkaç mukaddes yer dışında kendilerine *mahrem* kılınmış hiçbir bölge yoktu. Hıristiyanlar ve Yahudiler, genel eğilim olarak kentlerde kendi mahallelerini kurmuşlarsa da bu, Avrupa'daki *getto* örneğinde olduğu gibi yasal bir zorunluluk değildi. Ancak, azınlıkların bir yandan belli yerlerde toplanma eğiliminde olurlarken, diğer yandan da belli mesleklere, özellikle Müslümanların ihtiyaç duydukları halde ya sahip olmadıkları yada edinmek için çaba göstermedikleri becerileri gerektiren işlere yoğunlaştıklarını görüyoruz. İlk zamanlarda zimmîler, kahraman askeri toplumların itibar etmedikleri ticarî ve mâlî işlerle uğraşmışlar, daha sonraları ise lağım temizliği, yakıt olarak kullanılan tezeklerin kurutulması gibi işleri yoğun bir şekilde yapmışlardır. Fas, Yemen, Irak, İran ve Orta Asya'da bu saydığımız işler, Yahudilerin genelde uğraştıkları mesleklerdi. Bunlara ilaveten, derici (debbag), kasap, cellat ve diğer hor görülen işlerin de Yahudilerce icra edildiği göze çarpmaktadır. Gayrimüslimlerle alışverişi ve teması gerektiren diplomasi, ticaret, tefecilik ve casusluk gibi meslek çeşitleri de zimmîlerin, dolayısıyla Yahudilerin rağbet ettiği işler arasındaydı. Müslümanların, ruhun ölümsüzlüğünü tehlikeye attığı düşüncesiyle, uğraşılmasını abes gördükleri zanaatkarlık ve kuyumculuk da yine bu zimmî zümreye münhasır kalıyordu⁹.

Peki, işlemiş olduğumuz konu açısından ele alındığında, İslam otoritesi gayrimüslimlerin devlet görevlerinde çalıştırılmalarına ne şekilde yaklaşmakta idi?

İslam yönetimi açısından, yüksek devlet görevlerinde gayrimüslimlerin çalıştırılması son derece hassas bir konuydu. Gerek İslam'ın ilk yıllarında gerekse sonraki dönemlerde Müslüman hakimiyeti altında, elinde büyük güç ve nüfuz bulunduran birkaç zimmî elbette ki olmuştur. Ancak, daha çoğu orta ve alt kademelerde görev almışlardır¹⁰. Görünüşe göre, gayrimüslimlerin hükümet görevlerinden dışlamalarını emreden ilk Müslüman yönetici, Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz'dir (717-720). 850 tarihli bir fermanında Abbasî halifesi el-Mütevekkil, zimmîlerin devlet hizmetine girmelerine ilişkin yasayı tekrarlamaktadır. Gerekçe ise gayrimüslimlerin "Müslümanlar üzerinde

⁷ Lewis, *Jews of İslam*, s. 17-19.

⁸ Lewis, *Jews of İslam*, s. 33.

⁹ Lewis, *Jews of İslam*, s. 33.

¹⁰ Lewis, *Jews of İslam*, s. 29.

yetkiye sahip olma ve onlara karşı hile ve zorbalığa başvurma” durumlarıdır¹¹. Yahudiler ise yüksek bürokratik görevlere fazlaca ilgi duymamakta, zenginliğe giden en güvenilir yolun devletin ekonomik faaliyetleriyle uğraşmaktan geçtiğinin farkındaydılar. Lewis’in Kalkaşandı’dan aktardığı, zimmîlerin devlet kadrolarına yerleştirilmesi meselesine İslam yönetiminin bakış tarzını yansıtan ve Hz. Ömer’e atfedilen söz şu şekildedir: “Yahudilere ve Hıristiyanlara devlet görevi verme, çünkü onların dini rüşvettir”¹². Yine benzer bir şekilde, makalemizin konu aldığı kişi olan Sadüddevil’in yaşadığı zaman diliminde, yani XIII. yüzyılda verilmiş bir fetva, zimmîlerin devlet kadrolarında yer almalarına karşı var olan tutumu açıkça yansıtır. En-Nevevî’nin el-Manzûrât adlı eserinden nakledilen fetvanın içeriği özetle şu şekildedir:

“Sual: Müslüman hazinesine gelen ve hazineden giden dirhemleri ölçmek ve bu konuda itimad kılınmak babında Yahudi bir müşrif nasbedilmiştir. Şeriate göre onun tayini uygun düşer mi düşmez mi? Allah, onu azledip yerine işinin ehli bir Müslüman’ı koyacak idareciyi mükafatlandırır mı? Onun azline yardımcı olacak kişilerin Allah katında mükafatı var mıdır?

Cevap: Ne böyle bir göreve bir Yahudi’nin getirilmesi, ne de onun orada bırakılması ve ne de bu gibi konularda sözüne güvenilmesi uygun düşer. Onu azleden ve yerine işinin ehli bir Müslüman getiren emîre (Allah muvaffakiyetini daim kılsın) ve onun azline yardım edecek olanlara Allah katında mükafatlar vardır....”¹³.

Tüm bu tutum ve İslam’ın gayrimüslimleri devlet yönetiminden uzak tutma niyetlerine karşılık, gerçek hiç de öyle olmamıştır. II. Ömer, el-Mütevekkil ve diğerlerinin çıkarmış oldukları fermanlar düzensiz olarak yürürlüğe konmuştur. Bütün Müslüman dünyasında, asırlar boyunca, hatta İslam otoritesinin gerilemeye yüz tuttuğu XII. yüzyıl sonrasında bile bürokrasi, içinde Hıristiyan, Yahudi ve Zerdüşt unsurlar barındırmaktaydı¹⁴. Özellikle İspanya’daki durum bu söylediğimize örnek teşkil etmektedir. Endülüs halifeliği hizmetinde bulunan Hesday b. Şeprud, X. yüzyılda halifeliğin diplomasisinde önemli bir rol oynamıştı. Yine bir yüzyıl sonra Granada’daki Berberî yönetimi de vezir ve ordu komutanı olarak Samuel adlı bir Yahudi’yi görevlendirmişti. Fakat, şurasını da hemen ilave etmek gerekir ki, Müslümanlara karşı bir efendi edası takınan tüm zimmî veya Yahudi bürokratlar ölümle burun buruna idiler. Bu durum, Müslüman bürokratlara nisbeten gayrimüslim devlet görevlilerinin yetkilerini büyük ölçüde kısıtlamaktaydı. Bunun bir getirisi olarak, Samuel’in oğlu ve halefi Joseph, kibirli olduğu suçlamasıyla 1066’da ortadan kaldırılmıştı.

Daha sonraki dönemlere denk gelen Büyük Selçuklu Devleti yönetimi altında ise, Orta ve Yakın-Doğu coğrafyasında Yahudilere karşı herhangi bir olumsuz politikanın yürütülmediğine şahit olmaktadır. Gayrimüslimlere kötü davranan, dinî kimliklerini beyan edecek elbiseler giymelerini şart koşan ve bu yüzden birçok Yahudi’nin ihtida etmesine sebep olan Abbasî veziri Ebû

¹¹ M. R. Cohen, *Haç ve Hilal Altında*, (çev. Ahmet Fethi), İstanbul 1996, s. 104.

¹² Lewis, *Jews of Islam*, s. 29.

¹³ Lewis, *Jews of Islam*, s. 29.

¹⁴ Cohen, *Haç ve Hilal*, s. 104.

Şücâ'nın, Selçuklu veziri Nizamülmük'ün isteği üzerine görevinden uzaklaştırıldığı bilmekteyiz¹⁵. Yine Nizamülmük'ün ileri gelen adamları arasında İbn Allân adlı bir Yahudi'nin bulunduğunu ve Basra'ya mültezim olarak nasbedildiğini görüyoruz¹⁶. Bu durum, her ne kadar Türklerin tüm dinlere eşit mesafede ve saygılı yaklaşımları ile doğrudan ilgili ise de, Türk-Selçuklu yönetiminde hiçbir Yahudi, ele alacağımız şahsiyet olan vezir Sa'düddeve kadar ileri düzeyde bir siyasi güce ve nüfuza erişmemiştir.

Makalemizin esas konusunu oluşturan, kısa bir süre varlığını sürdüren bu alışılmamış Yahudi yönetiminin tasvirinden önce bu süreci oluşturan tarihi şartları tanımak gerekmektedir. Yakın-Doğu'nun kısmen de olsa bir Moğol şube devleti olan İlhanlı hakimiyetine girmesinden sonra, bu devletin idari bünyesinde İranlı devlet adamlarının etkisinin fazlaca olduğu göze çarpmaktadır. Bunun sebebi, sözkonusu devletin Abbasî İmparatorluğu, Selçuklu Devleti ve bunların da öncesinde Sasanî imparatorluğunun merkezi gücünü oluşturan topraklarda kurulmuş bulunmasıydı. Dolayısıyla burada, devlet tecrübesine sahip çok güçlü zümreler yer almaktaydı. Moğollar İran'a geldiklerinde bu zümreleri dışlamamışlar, devlet bürokrasisinde ikame ederek değerlendirmişlerdi¹⁷. Nasıreddin Tûsî ile başlayan bu eğilimin en büyük temsilcileri Şemseddin Cüveynî ve ailesidir. Bu Farslı unsurlara daha çok sayıda isim eklemek mümkündür. Devletin kuruluşundan itibaren ortaya çıkan söz konusu eğilim, hiyerarşik bakımdan bazı sakıncalar doğuracaktır. Bunun en bariz örneği, devletin kurucu unsuru ve askeri gücü olan Moğollar ile özellikle mâlî sahada etkin olan İranlı unsurların idari alanda yaratmış oldukları çift başlılıktır. İlhanlı hükümdarlarının bu zümreleri idare etmeye muktedir buldukları zamanlarda, sözünü ettiğimiz durum fazla bir sorun oluşturmamaktaydı; vaziyet bir süre bu şekilde devam etti¹⁸. Bu sistemin, daha doğrusu idari karmaşanın zararlı etkileri meydana çıktığında ise, zümrelerden birinin tasfiyesi yoluna gidildi. Bu, Sultan Ahmed Teküdar (1282-1284) zamanında başlatılan İranlı unsurların devlet kadrolarından tedricen uzaklaştırılması politikasıyla gündeme geldi. Mecdülmük ve Ata Melik Cüveynî bu tasfiye işleminin ilk kurbanları oldular¹⁹. Kısa süren İlhan Teküdar döneminde bu süreç tamamlanamamıştı. Yerine, onu devirerek tahta oturan Argun geçti; bu ilhan döneminde (1284-1291) yarım kalan tasfiye işlemine devam edildi. Bu işlemle ilgili ilk faaliyet olarak, iktidarın sivil kanadını temsil eden Şemseddin Cüveynî 1285 tarihinde ortadan kaldırıldı. Farsilerin devlet idaresindeki payları yok denecek kadar azaldı. Yerlerine Moğol unsur ikame edilmeye başlandı. İktidarın ortağı konumunda bulunan Emir Buka, bu Moğol zümresinin başıydı ve vezarete getirilmişti. Fakat bu durum, iktidarı elinde bulunduran İlhan Argun'a karşı bir alternatif olarak Buka'nın belirmesine sebebiyet vermişti. Çünkü, artık İranlı unsurun dengeleyici niteliği kalmamış, Moğol unsuru ilhanın iktidarı açısından tehlikeli derecede güçlenmişti. Bu tehlikeye karşı Argun'un Buka'yı ortadan kaldırarak önlem aldığı görülüyor. Argun, Farslıların boşluğunu, yine İran'da yaşayan

¹⁵ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara, 1995, s. 124.

¹⁶ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 126.

¹⁷ İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlı'larda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31 (1999-2000), s. 8.

¹⁸ Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar...", s. 9.

¹⁹ Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar...", s. 18.

Yahudi unsurla doldurmaya çalışmıştır. İşte, Moğol aristokrasisi karşısında alternatif bir dengeleyici rolü gören İran Yahudilerinin Orta ve Yakın-Doğu'da o güne kadar görülmemiş olan siyasi alandaki yükselişleri bu vesileyle başlamış oluyordu²⁰.

Yahudi vezir Sa'düddeve'nin faaliyetleri, bu döneme tanık olmuş bulunan tüm kaynaklarda iz bırakmıştır. Bu sebeple, şahsiyetinin ve faaliyetlerinin bir makale dahilinde incelenmesi tarafımızdan uygun bulunmuştur.

2) Vezir Sa'düddeve'nin Kimliği

İlhanlı Devleti'nin ele alınan bu kısa devresinde, devletin en üst mertebesine gelmiş ve siyasi dehası ile tüm devlet idaresini elinde toplamış olan Yahudi vezir Sa'düddeve, gerek bu dönem Yakın-Doğu tarihi gerekse bu döneme kadarki İslam tarihi içinde önemli bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Moğolların gelişine ve Abbâsî Hilafetinin yine bunlarca ortadan kaldırılmasına değin şeriat kanunlarına ve bu çerçevede ele alınan hukuk kurallarına tabi olmuş bulunan Yakın-Doğu coğrafyası, artık bilinçli bir şekilde veya zorunluluk sebebiyle bölgedeki tüm dinlere eşit mesafede bulunan Moğollar hakimiyetine girmiş ve burada Cengiz yasaları ikame edilmeye çalışılmıştı²¹.

²⁰ Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar...", s. 19; Argun'un Buka'ya vermiş olduğu geniş yetkiler, onun tasfiyesi ve Sa'düddeve'yi işbaşına getiren süreçte ait tarihi olaylar için bkz. Reşîdüddin Fazlullâh Hemedânî, *Câmi 'ü't-Tevârih-i Reşîdü'd-Dîn Fazlu'l-lâh Hemedânî*, (tas. Muhammed Rûşen-Mustafa Müsevî), Tahran 1373, c. II, s. 1163-1167; W. M. Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut-t-tawarikh: Compendium of Chronicles*, (ed. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin), Duxbury 1999, s. 566-568; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999, s. 621-625; Abdul Muhammed 'Ayetî, *Tahrir-i Târih-i Vassâf*, Tahran 1346, s. 137-141; Hamdullâh Müstevfî Kazvîni, *Târih-i Güzde*, (tas. Abbas Hüseyin Nevâ'î), Tahran 1364, s. 595-597; Mirhond, *Ravzatü's-Safâ fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ*, Tahran 1339, c. V, s. 353-361; Burada kaynak olarak Reşîdüddin'e ait vekâyânâmenin, yukarıda künyesi verilen ve Tahran'da neşredilmiş Farsça son edisyonunu kullandığımızı hatırlatmak yerinde olacaktır. Ayrıca, yine makale hazırlanırken, Thackston tarafından yayımlanan, yine künyesi yukarıda verilmiş olan İngilizce versiyon da kullanılmıştır. Thackston edisyonunun en önemli özelliği, tüm nüshaların karşılaştırılarak hazırlanması ve hemen hemen tüm neşirlerin sayfalarının metin içerisinde gösterilmiş olmasıdır. Bu neşirler, bilindiği üzere B. Kerîmî (Tahran 1362), A. Alizâde (Moskova 1965, 1980; Bakü 1957) E. Blochet, (Leiden 1911) edisyonlarıdır. Vassaf'a ait kroniğin ise 'Ayetî tarafından hazırlanan sadeleştirilmiş neşri kullanılmıştır. Bu neşrin her sayfasında Bombay tab'ının sayfaları verilmiştir.

²¹ Yukarıda özet şeklinde sunduğumuz gayrimüslimlerin bir İslam devleti tebası olarak statüleri, hakları ve sorumluluklarına ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. Majid Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore, 1955, s. 175-201; Bir Yahudi olan Sa'düddeve'nin seküler diyebileceğimiz yapı içerisindeki konumu, Müslüman olmayan tebanın Moğol öncesi İslamî dönem göz önüne getirildiğinde hayli değişik ve önemlidir. Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar...", s. 35; Erdem'in *etik sekülerite* şeklinde Ortaçağ siyasi tarihi literatürüne kazandırmış olduğu terim, Ortaçağlara hakim olan teokratik monarşiden farklı olarak Moğolların Cengiz Yasası temelinde oturdukları, din ayrımı gözetmeyen siyasi anlayışlarını ifade etmektedir. Bu bakımdan, Türklere ait oldukları etkilerin yardımıyla da günümüz sekülerite disiplini

Bu önemli şahsiyet'in ismini ve ailesini incelediğimizde değişik kaynaklardan, en azından kökeninin nereli olduğunu kesinleştirecek bilgiye ulaşabilmekteyiz. Vassaf'ta Sa'düddevele b. es-Safiyü'd-Dîn²² Ebheri²³ olarak; Reşidüddin'de Sa'düddevele b. Hibbetullah b. Muhazzibü'd-Devle Ebheri²⁴ şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Hamdullah Müstevfi daha ayrıntılı bir şecere sunmaktadır: Sa'düddevele b. Safiyü'd-Devle b. Hibbetullah b. Muhazzibü'd-Devle Ebheri Yahûdi²⁵. Ebu'l-Ferec ise basitçe Yahudi Sa'düddevele şeklinde zikretmektedir²⁶. İbn Haldun, onun Musul'da doğduğunu ibraz eden bir künye sunmaktadır bize: Sa'd el-Yahudi el-Musulî²⁷.

Fischel'in de işaret ettiği üzere, dikkati çeken nokta, bu vezirin gerçek ismi yerine "Devletin desteği, mutluluğu" anlamına gelen Sa'd'd-Devle lakabının verilmiş olmasıdır. Taltif niteliğindeki bu unvan veya lakab, onun bürokrasi içinde edinmiş olduğu olumlu imajı gösterse gerekirdi. Diğer dikkati celbeden nokta ise, yukarıdaki kaynaklardan alınan soy bilgilerinde babasının, büyükbabasının ve büyük büyükbabasının isimlerinin "ed-Devle" ibaresini içermesidir. Sa'düddevele gibi kardeşleri de isimleri sonuna bu ibareyi alarak Büveyhî hanedanlığında sıkça görülen bu geleneği sürdürmekte idiler²⁸.

Sa'düddevele'nin bir çocuğu olup olmadığını bilmemekteyiz. Buna ilaveten, Ebu'l-Ferec, onun Bağdad hakiminin kayınpederi olduğunu²⁹ söylese de diğer kaynaklarda bunu teyit edecek bilgi yoktur. Diğer taraftan kaynaklar, onun iki kardeşinden bahsetmektedirler: Fahrüddevele ve Emînüddevele; yine onun amca oğlu ve bir hekim olan Muhazibüddevele Ebû Mansûr Tabîbî ve akrabası olan Muhazibüddevele Nasr b. el-Mâşhâ'îri'yi de zikretmek gerekir³⁰.

Doğum yeri olarak kaynaklar fikir birliği yaparak Cibâl bölgesinde, Kazvîn yolu üzerinde bulunan Ebher'i vermektedirler. Buradan hareketle XIII. yüzyıl boyunca burada bir Yahudi cemaatinin varlığından bahsedilebilir³¹. Sa'düddevele'nin gençlik yılları Musul'da geçmiştir³². Diğer kaynaklar onun hakkında bilgi vermeye Bağdad'da bulunuşundan itibaren başlamaktadırlar. Daha sonra Argun tarafından Tebriz'e çağrılmış ve burada hayata gözlerini yummuştur. Kaynakların vermiş olduğu sınırlı bilgilere

andıran bir devlet anlayışı ortaya konmuştur. Cengiz Yasası'nın Moğol Devletleri'nde meydana getirmiş olduğu üst kültür ve birleştirici yönü için ayrıca bkz. Aligne Curt, *Moğol Kanunları*, (çev. Coşkun Üçok), Ankara 1967, s. 49.

²² Fischel Vassaf'taki bu unvanı yanlışlıkla *Safiyü'd-Devle* olarak okumuştur, bkz. Walter J. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of the Islam*, London 1937, s. 94.

²³ 'Ayetü, *Târih-i Vassâf*, s. 141.

²⁴ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1164; Thackston, *Jami'ut't-tawarikh*, s. 567.

²⁵ Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 598.

²⁶ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 623.

²⁷ Muhammed b. Haldun, *Kitâbu'l-Iber ve Divanü'l-Mübteda ve'l-haber fi eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asârihum min zevi's-sultânî'l-ekber*, (tah. D. et-Taşt el-Aziey), Beyrut 1971, c. V, s. 546.

²⁸ Fischel, *Jews*, s. 95.

²⁹ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 623.

³⁰ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1175; Thackston, *Jami'ut't-tawarikh*, s. 572.

³¹ 'Ayetü, *Târih-i Vassâf*, s. 141; Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1164; Thackston, *Jami'ut't-tawarikh*, s. 567; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 598.

³² Ebi'l-Fida, *el-Muhtasar*, c. IV, s. 18; Fischel, *Jews*, s. 95.

bakarak, onun faaliyetleri sadece Irak'ın merkezi olan Bağdad, İlhanın makamı ve İran'ın önemli şehirlerinden olan Tebriz'le sınırlı kalmıştır diyebiliriz.

Sa'düddeve, doğum yılı bilinmemektedir. Faaliyetlerine ilişkin olarak kaynaklar tarafından verilen ilk tarih, İlhan Argun yönetiminin başlangıcı olan 682/1284 tarihidir. Hakkındaki diğer kesin tarih ise öldüğü tarih olan 689/1291 tarihidir. Sa'düddeve, devlet adamlığı sırasında da tanınacağı şekilde bir hekim, daha doğrusu *Yahudi hekim* olarak ortaya çıkmaktadır. Genç yaşlardan itibaren kendisini tıbbi adanmış ve bu konuda uzmanlaşmış³³. Ebu'l-Fida, onun ilk başlarda Musul'da bulunan zanaatçılar çarşısında (Sûkü's-sına'a) tellallık (müzayedecilik) yaptığını belirtmektedir³⁴. Fakat, onun sonraki parlak kariyerinde bu çelişik iki vaziyetin örtüştüğünü, hekimlik mesleği yanında idarî ve iktisadî konularda büyük başarılar sergilediğini görüyoruz. En azından onu, Bağdad'da devlet görevlisi bir hekim olarak görmekteyiz. Kaynaklardan öğrendiğimize göre, tıbbi uygulamaları yanında Bağdad'da yaşamakta olan sorunlara vukûfiyeti sayesinde de ünlü olma fırsatı bulmuştur. Sa'düddeve 683/1284 yılında, Bağdad şihnesi Tongsa tarafından idari duruma ve meziyetlere aşinalığı sonucunda Bağdad divan üyesi olarak görevlendirilmiştir³⁵.

Onun bu yetenekleri önde gelen memurlar ve meslektaşları arasında ona karşı düşmanlık doğurmuş, Sa'düddeve'yi Bağdad'dan uzaklaştırmak için Sugurluk Yaylağı'nda ilhanın huzuruna çıkıp hekimlikte çok üstün olduğunu ve bir eşinin bulunmayacağını söyleyerek övmüşler, Argun'un sarayına gönderilmesini sağlamışlardır. Sa'düddeve'nin Bağdad'da bulunan rakipleri ile ne tür bir çatışmaya girdiği hakkında detaylı bilgilere sahip bulunmamaktayız. Fakat düşmanları, onu Bağdad'dan uzaklaştırma çabalarında başarılı olmuşlardır. 686/1288 yılında Sa'düddeve Bağdad'dan Argun'un mevkii olan Tebriz'e gitmeye zorlanmıştır³⁶.

3) Sa'düddeve'nin Vezârete Getirilmesi, Faaliyetleri ve Faaliyetlerinin Yakındoğu'daki Yansımaları

Sa'düddeve Tebriz'deki İlhanlı sarayında ikamete başladığında, önde gelen Moğol emîrlerinden Ordu Kiya'nın güvenini kazanmış ve dostlukları hayatının sonuna kadar devam etmişti³⁷. Hekim olması münasebetiyle, tavsiyeler verdiği Argun'la sıkça temaslar kurmaktaydı. Bununla birlikte o, yalnızca bir hekim değil, aynı zamanda Argun'un sempatisini kazanmış bir danışmandı. Türkçe'yi ve Moğolca'yı Bağdad'da kaldığı yıllarda öğrenmişti

³³ Fischel, *Jews*, s. 95.

³⁴ El-Melik el-Müeyyed İsmail Ebi'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beyser*, Kahire 1286, c. IV, s. 18.

³⁵ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1164; Thackston, *Jami'ut't-tawarikh*, s. 567.

³⁶ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1165; Thackston, *Jami'ut't-tawarikh*, s. 567; 'Âyeti, *Târîh-i Vassâf*, 141; Mirhond, *Ravzatü's-Safâ*, c. V, s. 349.

³⁷ Reşidüddin, bazı Moğol generallerinin (Siktur, Toğaçar, Samagar, Kuncukbal gibi) nüfuzundan korkan Sa'd'ın, Argun'dan kendi emrine bazı emîrleri seçmek istediğini bildirmektedir ki, bu durum, yukarıda değinmiş olduğumuz gibi, Moğol askeri aristokrasisi karşısında, Yahudi vezirin konumunu daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bkz. Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1175; Thackston, *Jami'ut't-tawarikh*, s. 572.

ve çok düzgün bir biçimde konuşabilmekte idi³⁸. Argun boş zamanlarında doktoru ile sohbet etmeyi seviyordu³⁹. Ona olan güveni o kadar ileri idi ki, idari ve iktisadi meselelerde dahi tavsiyeleri dinlenir olmuştu. Bağdad'da idari ve mâli mekanizmaya ilişkin edindiği tecrübeler, oldukça işine yaramaktaydı. Irak'taki tüm durumu ve kapsadığı faktörleri ortaya koyarak ilhamı ikna ve tatmin etmekteydi⁴⁰.

İlhanlı Devleti'nin yönetimi, Emîr Buka'nın elinde idi. İlhan Argun, bu emîre minnet borcunu ödemek üzere yüksek rütbe ve unvanlar nasbetmiş, devletin tüm idaresini ona vermişti. Ancak, Moğol noyanı devleti yönetmekte başarısız kaldı. Tüm kaynaklar Buka ve Irak yönetimini elinde tutan kardeşi Aruk'un yaratmış olduğu kargaşadan bahsetmektedirler. Halkı zor durumda bırakan vergilerin yanısıra verimsiz tarım, kıtlık ve hastalıklar düzeni bozmuştu. Bunlara ilaveten para tedavülünde olumsuz bir durum ortaya çıkmış, dirhemin ayarı ile sık sık oynanılmıştı. Sonuçta, geliri düşen devlet, tüccarlardan zorla ve büyük miktarlarda paralar toplamıştı⁴¹.

Bu olumsuz durum Sa'düddevele için bir fırsat olmuş, İlhanın isteği üzerine Irak'taki kötü durumu aydınlatmıştı; Bağdad'da edindiği tecrübelerine dayanarak Buka, Aruk ve taraftarlarına yönelik şiddetli suçlamalar ileri sürmüştü. Önce Buka'yı ardından kardeşi Aruk'u suçlamış, devlet kaynaklarından edindikleri şahsi gelirlerinin kaynaklarını açığa çıkarmıştır. Artık Sa'düddevele, hekimlik ve Argun'un özel danışmanlığı rolünden sıyrılarak bir devlet adamı ve mâli idarenin sorumlusu seviyesine yükselmişti. Hemen ardından Aruk'un yerine Bağdad'ın mâli idaresine atandı. Fakat Sa'düddevele'nin buraya atanması, Bağdad yöneticiliğinden öte burayı teftiş için gönderilen bir heyetin başkanlığı (*müşrif*) niteliğinde idi⁴².

Ordu Kiya ve Sa'düddevele'den oluşan heyetin görevi, bölgeye giderek bölgedeki durumu en ince ayrıntısına kadar inceleyip tespitler yapmaktır. Bağdad'a varmalarından hemen sonra Aruk'u çağırarak vatandaşın zorla topladığı büyük miktarlardaki parayı istemişlerdi. Ayrıca gelirlere kendilerine ayırdıkları paranın hesabını sormuşlardı. İncelemelerden sonra tekrar saraya döndüler ve Sa'düddevele, Aruk ve yardımcısı Kutluğ Şah'ın halka nasıl davrandığını ve bu sayede elde etmiş oldukları serveti ilhan'a

³⁸ 'Âyetî, *Târih-i Vassâf*, s. 141; Mirhond, *Ravzatü's-Safâ*, s. 349-350.

³⁹ Vassaf'ın aktardığı şu bilgi, Yahudi vezirin ilhan karşısında ne derece rahat ve serbest davranabildiğini örneklemiştir: Bir gün Sa'dü'd-devle ilhanla tavla oynadıktan sonra sofaya sere serpe uzanmıştı. Bu arada içeriye ilhanın hanımlarından birisi gelmiş ve "ilhanın huzurunda ayaklarını uzatarak böyle yatabilme cesaretini nereden aldığını" sormuştu. Bunun üzerine Sa'düddevele, kendisinde nikirs hastalığı olduğunu ve yüzden o şekilde uzandığını söyleyerek özür dilemişti; 'Âyetî, *Târih-i Vassâf*, s. 144.

⁴⁰ 'Âyetî, *Târih-i Vassâf*, s. 141; Mirhond, *Ravzatü's-Safâ*, s. 349-350; Fischel, *Jews*, s. 98.

⁴¹ Buka ve kardeşi Aruk'un gerçekleştirmiş oldukları faaliyetler için bkz. Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1166-1172; Thackston, *Jami'ut't-tawarikh*, s. 568-571; 'Âyetî, *Târih-i Vassâf*, s. 137-141; Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 621-625; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 597; Henry H. Howorth, *History of the Mongols*, Taipei 1970, c. III, s. 322-326; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), TTK Ankara 1987, s. 93-95; Fischel, *Jews*, s. 99-100.

⁴² Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1166-1167; Thackston, *Jami'ut't-tawarikh*, s. 568; Mirhond, *Ravzatü's-Safâ*, s. 350; Fischel, *Jews*, s. 101.

bildirdi. Bunun üzerine Argun, Kutluğ Şah'ın malvarlığının müsâdere edilmesini emretti. 1289 yılında Ordu Kıya ve Sa'düddevele geniş yetkilerle tekrar Bağdad'a gittiler. Tüm fermanları, beratları, vb. belgeleri lağvetme ve ardından da ilhanın emri ile Kutluğ Şah'ı görevden alma işlemini gerçekleştirdiler Kutluğ Şah'ın azledilmesi Aruk ve Buka için önemli bir darbeydi. Durumlarının kötüye gittiğini fark ettiklerinde Argun'a karşı bir ittifaka girişmeyi planladılar. Komplo hazırlıkları ortaya çıkınca İlhan, Emîr Buka'nın, çocuklarının, taraftarlarının ve Diyarbekir'e kaçmış bulunan kardeşi Aruk'un idamını emretti. Bu emîr 688/1289 tarihinde yerine getirildi. Bu iki kardeşin döneminin sona ermesi Sa'düddevele'nin siyasi yükselişini başlatmış ve büyük nüfuz kazandırmıştı. Teftiş komisyonundaki görevini tam ve düzgün olarak yerine getirmesinden dolayı Irak Divan'ı *müşrifliğine* atanmıştır. Böylece Irak'ın tüm gelir ve vergi sisteminin kontrolü ona geçmişti. Bu atama onun devlet adamı kariyerini başlatmıştır. Büyük miktarlarda zorla alınan borçları geri ödemiş, toplanması gecikmiş olan vergileri toplamış, bütçeyi düzenlemiş, vergilerden elde edilen geliri ikiye katlamış, devlet hazinesini ve Argun'un şahsi hazinesini doldurmuş, "başarısını günden güne artırmıştı". Ayrıca, emîrler kendisine müdahale etmediği takdirde daha da fazlasını toplayabileceğini öne sürdü. Sa'düddevele *müşrif* olarak uzun süre kalmadı. Devletteki hizmetinin fark edilmesinden sonra, 1289 yılında devletin tüm eyaletlerinin başına *vezir* olarak atandı⁴³.

Reşidüddin onun vezir olduğunu söylerken Ebi'l-Fîda'ya göre ise Sa'düddevele, "Tatarların elinde bulunan tüm topraklardan sorumlu kılınmış"⁴⁴. İmparatorluğun en üst görevine atandıktan sonra tüm karşıtlarını tasfiye etmiş, devlet içindeki önemli mevkilere kendisine bağlı ve öncelikle de ailesine mensup kişileri atamıştır: Kardeşi Fahrüddevele'yi, yine bir akrabası olan Muhazzibüddevele b. Maşa'îri ile birlikte Bağdad yönetimine atamış ve Cemaleddin Destcirdani'yi de yardımcılığına nasbetmiştir⁴⁵. Diğer kardeşi Eminüddevele'yi Musul, Diyarbekir ve Mardin yönetimine atamış, yanına ise Tacüddin b. Muhattas'ı göndermiştir⁴⁶. Azerbaycan'dan sorumlu olarak Yahudi Labîd b. Ebî Rabia'yi ve akrabası olan Yahudi hekim Muhazzibüddevele Ebu Mansur'u tayin etmişti⁴⁷. Reşidüddin'de Fars'ın yönetimini müneccim Şemsüddevele b. Mecdüddevele'ye verdiği kayıtlıdır⁴⁸.

Peki, İran ve Irak'ta bulunan Yahudi kitlesinin Sa'düddevele'nin bu büyük ve neredeyse sınırsız gücüne karşı bakışları nasıldı? Zannımız odur ki, ülkede Sa'düddevele gibi kendilerinden birisinin bu kadar büyük bir gücü elinde tutmasından gurur duymakta idiler. Onun yükselmesi Yahudilerin umutlarını ve kendilerine olan güvenlerini tazelemekle kalmamış, bundan da öte bekledikleri *Mesih*'in geldiği inancını da doğurmuştur. Yine Ebu'l-Ferec, Yahudilerin "Tanrı bu adam vasıtasıyla kurtuluş kapılarını açmış, İbranilerin soyunu şerefli bir mevkiye yükseltmiştir"⁴⁹ dediklerini hatırlatarak bunu belirtmektedir. Bu dönemdeki İbrânî kaynaklarının azlığı nedeniyle, bir vezir

⁴³ Fischel, *Jews*, s. 103.

⁴⁴ Ebi'l-Fîda, *el-Muhtasar*, c. IV, s. 18.

⁴⁵ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1175; Thackston, *Jami'ut't-tawarikh*, s. 572.

⁴⁶ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, 630; Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1175; Thackston, *Jami'ut't-tawarikh*, s. 572.

⁴⁷ 'Ayetü, *Târih-i Vas sâf*, 143; reşid, 1175(572)

⁴⁸ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1175; Thackston, *Jami'ut't-tawarikh*, s. 572.

⁴⁹ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 637.

olarak Sa'düddevele'nin Musevîlikle ilgili meselelerle ne kadar ilgilendiği hakkında malumatımız yoktur. Fakat onda kuvvetli bir Yahudilik bilincinin var olduğunu bilmekteyiz. Kaynaklara göre o, "tüm dünya Yahudilerini kalkındırmak için çaba göstermekte idi". Fischel'in İbn Fuvati'den naklettiği anekdot hayli ilgi çekicidir: "Musa b. Cafer'in türbesine giderek elindeki Kuran'dan bir ayet buldu ve okudu, 'Ey, İsrail oğulları, biz sizi düşmanlarımızdan kurtardık.... ve size *manna* (kudret helvası) ve bildircin indirdik....' (XX/80). Bu ayeti okuduktan sonra sevinen Sa'düddevele, Alevîlere yüz dinar dağıttı". Bu anekdot onun Yahudilik bilinci ve hisleri hakkında bize bazı fikirler vermektedir⁵⁰.

Onun vezir ve devletin tüm yetkilerini elinde tutan bir şahıs olarak yaptığı aktiviteler, çoğu kaynak tarafından uzun uzadıya anlatılmıştır. Vassaf, Sa'düddevele'nin idareyi hukuk ve adalet üzerine kurduğunu, yaptığı yeniliklerin zulüm ve sıkıntıyı, soygunculuğu, hırsızlığı ortadan kaldırdığını, devletin mâli sistemini düzenlediğini ve tüm halkın onun başarılı çalışmalarından yararlandığını bildirmektedir. Yolsuzlukları önlemek amacıyla yeni düzenlemeler yapmış, yargıda İslamî yasayı esas tutmuş⁵¹, askeri kişiliklerin yargının işine karışmasını yasaklayarak yargının vermiş olduğu kararı desteklemelerini emretmişti. Saray ve çevresinin harcamalarına kısıtlama getirilmiş, vergilerin zamanında ve tam olarak toplanabilmesi için, yeri geldiğinde acımasızca davranan bazı görevliler belirli aralıklarla vergi toplamaya gönderilmişti. Vergiler belirli zamanlarda eyaletlerdeki sivil ve askeri görevliler tarafından saraya gönderilecekti. Bu vezirin vakıf kuruluşlarına büyük önem verdiği ve sayılarını artırdığı gözlemlenmektedir⁵².

Sa'düddevele'ye ait izler, çağın halk düşüncesini yansıtan mısra ve dizelerde bulunmaktadır. Arap ve Fars şairler ve hatipler onu övmüşler ve onun yaptığı icraatlar hakkında bazı kitaplar yazılmıştır⁵³. Kendisi bizzat bilimi ve şiir sanatını desteklemiş, alimler ve şairlere büyük miktarlarda para dağıtmakla kalmamış, kitap tarzında düzenlenmiş nesirler ve şiirler de kaleme almıştır⁵⁴.

Madalyonun diğer tarafında, Sa'düddevele hakkında her hangi bir şikayet yokmuş gibi gözükse de Müslümanların çoğunlukta olduğu bir ülkede Yahudi kimliğine sahip olması, hakkında şiddetli eleştiriler yapılması için yeterli bir sebepti. Bir Yahudi'nin *kafir* yönetimin başına getirilmesi, çoğunluğu Müslüman olan ülke dahilinde büyük bir hoşnutsuzluk yaratacağını akla getirmektedir. Yahudi gücüne karşı varolan İslamî reaksiyon, elimizde bulunan yazılarda, şiirlerde ve buna benzer diğer kaynaklarda yankı bulmaktadır. Örneğin Aksarayî, bildiği tüm alçaltıcı ifadeleri, onun vezirlik makamına geçişini anlatırken kullanmış⁵⁵ ve yukarıda da zikrettiğimiz

⁵⁰ Fischel, *Jews*, s. 110.

⁵¹ 'Âyetü, *Târîh-i Vassâf*, s. 143.

⁵² Howorth, *the Mongols*, s. 333.

⁵³ 'Âyetü, *Târîh-i Vassâf*, s. 143.

⁵⁴ Fischel, *Jews*, s. 110.

⁵⁵ Aksarayî, Sa'düddevele için şunları söylemektedir: "O öyle bir vezirdi ki, vezirlik berâti, o kedinin elinde bir boyunluk veya köpeğin boynunda altın bir tasma gibiydi. Emîrlik mevkii ise, o alçağın ayağında eşeğin ayağındaki köstek gibiydi.", bkz. Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr*, neşr. Osman Turan, Ankara 1999, s. 156; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 124.

"İnananlardan en şiddetli düşman olarak, insanlardan Yahudileri ve Allah'a eş koşanları bulursun"⁵⁶ ayetini aktararak bu nefretinin kaynağını işaret etmiştir⁵⁷. Yine buna ilişkin olarak İbn Fuvatî'den aktarılan bilgilerde şöyle denmektedir: "689/1291 Bağdad'da, içinde Sa'düdde'ye ilişkin suçlamalar, Allah'ın Yahudileri lanetlediğine dair Kuran'dan ayetler ve peygamberin hayatından bazı hikayeler bulunan bir belge hazırlandı ve dağıtıldı. Ayrıca bu belgede Sa'düdde'nin, Yahudileri yüceltme isteğinden dolayı Tanrı tarafından lanetlendiği de yazılı idi. Sa'düdde bu belgenin bir kopyasını ele geçirdi ve Argun'a gösterdi. Bunun üzerine Argun, belgeyi hazırlayanların derhal hapsedilmesini emretmişti⁵⁸.

Vassaf'tan aktarılan bilgilere göre, Sa'düdde Argun'a Kabe'yi bir inançsızlar tapınağına dönüştürmesini önermiş, askerî bir birlik ile Mekke'ye saldırı tertiplemeyi düşünmüş, Bağdad'daki Abbasiler zamanından kalma ağaçları keserek onlardan gemiler inşa etmeyi planlamıştır. Ayrıca, Müslümanların nüfuzunu kırmak üzere, kendi dindaşı olan Necîbüddin'e, üzerinde öldürülmesini istediği 200 önemli kişinin isminin bulunduğu bir liste vererek Horasan'a yollamıştır. Yine, 80 kişinin ismi bulunan aynı nitelikteki bir listeyi de Şiraz'a, Şemsüdde'ye yollamıştır⁵⁹.

4) Sa'düdde'nin Vezâretinin Anadolu'daki Etkileri

Yahudi vezir Sa'düdde'nin vezarete gelmesi ardından, buna bağlı olarak Anadolu'da meydana gelen herhangi köklü bir değişiklik kaynaklara yansımamıştır. Bununla birlikte, Anadolu'da daha önce de var olan Moğol zulmünün sorumlusu olarak bu veziri ve onun İslam aleyhtarı siyasetini öne süren, vakanüvis Kerimüddin Aksarayî karşımıza çıkmaktadır. Vakanüvisin bu şekilde beyanda bulunmasının kişisel sebepleri yanında, bu döneme ilişkin en önemli kaynak olan Anonim Selçuknâme'de, bu müellif tarafından söylenenleri teyid edecek bilgiler mevcuttur. Sa'düdde'nin vezareti sırasında Anadolu'daki durumu incelediğimizde şu durum karşımıza çıkmaktadır:

Moğolların Anadolu'yu tahakkümleri altına aldıkları zamandan beri bu ülkede var olan kötü duruma bir çözüm bulmak amacıyla Mücîreddin Emîrşâh, ülkenin mâli bakımdan iki ana kısma ayrılmasını önermişti. Bu öneri Moğol

⁵⁶ Kur'an-ı Kerim, 5/82.

⁵⁷ Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr*, s. 156; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 124; Aksarayî'nin Sa'düdde'ye olan nefretinin arkasında yatan sebep, gerçekte, Aksarayî'nin Anadolu'da kurulan ikili yönetimin doğu tarafını yöneten Mücîreddin Emîrşâh'ın gözdesi olması ve Sa'düdde'nin de Fahreddin Kazvîni ile birlikte Emîrşâh'a cephe almış bulunmasıdır, bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s. 593-595, 599.

⁵⁸ Fjschel, *Jews*, s. 112.

⁵⁹ 'Ayef, *Târîh-i Vassâf*, s. 145-146; Cengiz'in ortaya çıkışından Safevî hanedanlığının hakimiyet kurmasına kadar işleyen süreç içerisinde, İran'da meydana gelen dinî değişimleri ele aldığı makalesinde Bausani, Vassaf'tan aktararak, Sa'düdde'nin Argun'u yeni bir din kurmaya teşvik ettiğini, bunu da Cengiz yasaları ve Hz. Muhammed'in öğretilerini mecederek yapabileceğini söylediğini bildirmektedir. Böylece, pagodaya dönüştürecek olan Kabe'ye dönerek ibadet eden bir ümmet meydana getirilebilirdi. A. Bausani, "Religion under the Mongols", *The Cambridge History of Iran*, vol. 5, (ed. J. A. Boyle), London 1968, s. 541.

yönetimi tarafından kabul edilerek Kayseri'den uç vilayetlerine kadar olan Batı bölgesi Fahreddin Kazvîni ve yardımcısı İci Tutgavul'un idaresine; Kayseri'nin doğusunda kalan Danişmendiyiye, Sivas, Tokat ve Kastamonu bölgeleri ile Sinop ve Samsun sahil kesimi Mücîreddin Emîrşâh'a verildi. Onun yardımcısı ise *yarguci* Doladay idi. Her iki mâli amir, görevli buldukları bölgelere giderek faaliyetlerine başladılar. Mücîreddin'in emrinde bulunan müellif Aksarâyî tarafından kaleme alınan kaynağa göre, yaklaşık iki yıl boyunca (688-690/1289-91) faaliyet gösteren Fahreddin Kazvîni kendi bölgesinde huzur, asayiş ve güven bırakmamıştı. Durumun böyle olduğuna dair destekleyici bilgiler Anonim Selçuknâme'den de elde edilmektedir⁶⁰. Vezir, tuz ticaretinin şeklinde ve koyun vergisi anlamına gelen *kopçur* oranında değişiklikler yapmıştı. Bunlar şehir halkının ve en başta da üretici kesim olan Ahilerin hiç hoşuna gitmemişti. Galevana gelen Konya halkının yatışması için Ahi şeyhi Ahmed Şâh, Kazvîni vezirin huzuruna çıkmış, fakat vezir yine olumsuz tavrını takınarak Ahmed Şâh'a hakaret etmişti. Bu durum, ilk başta Ahileri ardından da şehir halkını incitmiş olacak ki, vezir aleyhine tezahürat yapılmaya ve meydana gelen memnuniyetsizlik dillendirilmeye başlandı (Haziran 1290). Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'in kaleme aldığı ve Mevlevî kaynaklarında bulunmayan bir şiir bu İranli veziri yermektedir⁶¹. Fakat Anadolu için hazin olan bu durum fazla uzun sürmeyecek, vezirin şahsi emelleri doğrultusunda işletilen mekanizmanın kötülüğü İlhanlı başkentine haber verilecekti. İlhan Argun'un saygı duyduğu ve görüşlerine itibar ettiği Kutbeddin Şîrâzî'nin⁶² bu şikayetleri onaylaması Kazvîni vezirin sonunu hazırlamıştı. Geyhatu ve Samagar durumdan haberdar edilmiş, Fahreddin'in ilhanın huzuruna getirilmesi emredilmişti. Çağırılma sebebi Anadolu'daki faaliyetlerin hesabının verilmesiydi ve onunla birlikte Mücîreddin de çağırılmıştı. Yapılan yargılamalar sonucunda Fahreddin Kazvîni yaklaşık bir hafta sonra idam edilmek üzere hapsedilirken, onun suçlarına iştirak etmiş olan oğlu Hacı Leylâ yarıdan hemen sonra idam edilmişti (Ramazan 689/Eylül 1290). Fakat, Naib Mücîreddin ise Sa'düddevele'nin tüm olumsuz yaklaşımlarına karşın Kutbeddin Şîrâzî'nin tavassutu ile kurtulmuştu⁶³. İşte, her ne kadar realiteleri içerse de, kişisel olarak tanımladığımız mesele, Sa'düddevele'nin müellifin hâmisisi olan Mücîreddin Emîrşâh'a karşı *yargu* öncesinde takınmış olduğu olumsuz tavidir. Bu anlamda, vezir Fahreddin Kazvîni'nin olumsuz ve kötü yönetimi haricinde, Yahudi vezirin Anadolu'da doğrudan bir nüfuzunun oluşmadığına şahit olmaktayız.

⁶⁰ Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr*, s. 154-155; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 122-123; İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1995, s. 300.

⁶¹ *Konya'da yaptığın zulümlere son vermelisin. /Sen Konya'yı küçük bir şehir sanma, /Burada adaleti uygulayanlar kurtuldu, /Zulüm yapanlar ise domuz gibi geberdi.* Bkz. Anonim Selçuknâme, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi III*, (terc. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara 1952, s. 53; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 594.

⁶² Bu şahsın ismi, Anonim Selçuknâme'de yanlışlıkla Şemseddin-i Konevî şeklinde kaydedilmiştir, bkz. *Anonim Selçuknâme*, s. 53.

⁶³ *Anonim Selçuknâme*, s. 53; Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr*, s. 158; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 126; Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, s. 303-304.

5) Son Günleri, Öldürülmesi ve Ardından Gelişen Olaylar

Sa'düddeve'nin siyasi manada çöküşüne gelince, Yahudi egemenliğine karşı olan tepki, Moğol devletinde görevli Yahudi memurlara karşı daha ciddi girişimlerde bulunmaları için düşmanlarına zemin hazırlamaktaydı. Bu bağlamda, İsmaililerden bir grubun Musul'a giderek orada bulunan emîrleri öldürmeyi ve böylece Hıristiyan ve Yahudi hakimiyetini sona erdirmeyi planladıkları rivayet edilmektedir. Komplo ortaya çıkarılmış ve suikastçıların Musul hakimi Eminüddeve'ye verdikleri bilgilerde şunlar aktarılmıştı. "Bizlerden üçümüz seni öldürmeye, üçümüz Babil'e, Fahrüddeve'yi öldürmeye ve üçümüz de *ordu*ya (Tebri'ze) Sa'düddeve'yi öldürmeye gidecekti" demişlerdir⁶⁴.

Fakat Moğollar tarafından Sa'düddeve aleyhinde yürütülen çalışmalar da yok değildi. Tabii olarak, Moğollar tüm dinlere eşit mesafede yaklaşıtlarından Yahudi bir kişiyi böyle yüksek bir mevkiye getirmekte herhangi bir yanlışlık görmemişlerdi. Moğollar, "Yahudi, Hıristiyan veya imansızlar arasında bir ayırım yapmıyor, sadece cansiperâne hizmet ve itaat istiyorlardı"⁶⁵. Sa'düddeve, doğal olarak önde gelen Moğol emîrleri arasında da düşmanlar kazanmıştı; bunlardan en önemlisi Emîr Toğan'dı. Toğan, Sa'düddeve'nin gücü ve Argun'un ona duyduğu sınırsız güven yüzünden kendisini ihmal edilmiş hissediyor, ayrıca Sa'düddeve'nin kibirli davranışları karşısında aşığalandığı zannına kapılıyordu. Toğan, Sa'düddeve'ye karşı oluşan Moğol tepkisinin ruhu olarak tanımlanmaktadır.

İlhan Argun, Tebriz'de birden bire hastalandı ve bu durum Sa'düddeve'nin düşüşünü hızlandıran bir etken oldu. Argun'un hastalığının detayları, en az tedavisine gösterilen ehemmiyet kadar ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Sa'düddeve'nin dostu olan hekimlerin, İlhan Argun'u mümkün olan tüm tedavi yollarını kullanarak iyileştirme çabaları özellikle vurgulanmıştır. Vezir, bu durumdan dolayı çok sarsılmıştı, "tıpkı fırtınalı bir denizdeki gemi gibi"⁶⁶. Durumun ehemmiyetini hemen kavradı; zira, Argun'un ölüm belirtileri, aslında kendi ölümünün yaklaştığını işaret ediyordu. Yönetimin başı olması dolayısıyla, yetkilerini kullanarak ülkedeki tüm fakirlere büyük miktarda paralar dağıttı; kendisi bizzat büyük paralar harcadı. Fakat bunların hiçbiri kaderini etkilemedi. Argun Han hiçbir şekilde iyileşememekteydi. Saray mensuplarının çok sıkıntıda olduğu bu sırada, bir günah keçisi aranmaya başlanmıştı bile. İlk başta, hastalık bir çeşit büyük şekilde yapıldığı iddia edilen göz değmesine atfedildi ve ilhanın hatunlarından olan Toğaçak adlı bir kadın suçlandı. Onun boğularak öldürülmesi ardından, Sa'düddeve karşıları suçu bu vezirin omuzlarına yıktılar⁶⁷. Bazı çağdaş kaynaklar, Argun Han'ın, bu çok güvendiği veziri tarafından öldürüldüğünü ileri sürmektedirler⁶⁸. Kaynakların vermiş oldukları bu bilgilere karşılık,

⁶⁴ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 635; Fischel, *Jews*, s. 112.

⁶⁵ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 636.

⁶⁶ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 637.

⁶⁷ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1179-1180; Thackston, *Jami'ut't-tawarikh*, s. 574-575.

⁶⁸ Kemalüddin Ebu'l-Mehâsin Yusûf b. Tağrıberdi el-Atabekî, *el-Menkelî's-Sâfi ve'l-Müstevfi bade'l-Vâfi*, (Tah. Muhammed M. Emin-Saîd A. 'Aşûr), Kahire 1984, c.II, s. 310; İbn Tağrıberdi, *en-Nücum ez-Zâhire fî Mulûk Musr ve'l-Kâhire*, (tah. M. Hüseyin Şemseddin),

Spuler'in bu husustaki tespitine uygun olarak, Yahudilerin kendilerine yakınlık gösteren hükümdar ve devlet adamlarının menfaatlerini gözettileri ve bu nedenle, bu tür şahısların yaşamlarının da uzun olmasını istedikleri, bilinen bir gerçektir⁶⁹. Ayrıca, diğer çağdaş kaynaklardan elde ettiğimiz veriler, Argun'un ölüm sebebini yeterince aydınlatmaktadır: Argun Han, kimyaya kuvvetli bir şekilde inanmaktaydı. Bu işin uzmanları olan *lamalar* ve *bahşiler*, Ortaçağ felsefesinin ana temalarından olan *hayat uzatma iksiri* üzerinde duruyor ve hayatı uzatacağını iddia ediyorlardı. Hindistan'dan 689/1290 tarihinde bir lamanın gelerek Argun için böyle bir iksir hazırladığı kaydedilmiştir. Argun, bu iksiri sekiz ay boyunca kullanmış, beş ay süren hastalıktan sonra 7 Rebiülevvel 690/10 Mart 1291'de Bağçe-i Erran'da ölmüştür⁷⁰.

Sadü'ddevele, Argun'un hastalığının devam ettiği sıralarda bu durumdan hayli rahatsızdı; zira, kendi istikbalinin ona ve onun yaşamasına bağlı olduğunu bilmekteydi. Bu yüzden, halkın gönlünü almak üzere, genel bir sadaka dağıttı ve hapisteki suçluları serbest bıraktı. Bir ayın ardından Argun iyice kötüleşince, vezirin hayırsever faaliyetleri ikiye katlanmıştı. Bir günde, insanları sıkıntıya sokmamaları, fakirlere yardım etmeleri ve mahkumları salıvermeleri konusunda yetkili kişilere verilmiş üzere yetmiş üzerinde mektup gönderiyordu. Bağdad halkına dağıtılmak üzere 30.000 ve Şiraz'daki fakir halka dağıtılmak üzere de 10.000 dinar tahsis etmişti. Başka yerleşim yerlerinde de buna benzer bağışlar vuku bulmaktaydı. Hatunlar, şehzadeler ve prensesler, iyilik ve hayır işlerine yatırım yapma dışında, bu vezir tarafından, tüm mâlî harcama yetkisinden men edilmişlerdi⁷¹.

Fakat onun çabaları bir fayda sağlamamıştı. Moğol cephesi bu güçlü ve zeki veziri ortadan kaldırmada kararlıydılar. Toğaçar tarafından düzenlenen bir ziyafete Sa'düddevele ve taraftarlarının birçoğu katıldı; ziyafet esnasında taraftarların hemen hemen tümü orada öldürüldü. Sa'düddevele ve Ordu Kiya yakalandılar ve hemen ertesi gün, 1291 yılının Safer ayının son gününde (3 Mart 1291) devletin en yüksek mertebesine çıkışının iki yıl ardından Moğol Emiri Toğaçar'ın konağında öldürüldü⁷².

Argun, veziri ve arkadaşı olan Sa'düddevele'nin akıbetini öğrenemedi; fakat, Vassaf'ın dediği üzere Sa'düddevele'yi yatağının başında göremeyince nerede olduğunu sormuştu. Kendisi de Sa'düddevele'nin öldürülmesinden iki hafta sonra ölmüştü. Elimizdeki kaynaklar, Sa'düddevele'nin öldürülmesinin

Beirut 1992, c.VIII, s. 25; Bedreddin Mahmûd el-Aynî, *İkdu'l-Cuman fi Tarih ehli'z-zamân*, (M. Muhammed Emin) c. III, Kahire 1989, s. 105.

⁶⁹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 270.

⁷⁰ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1182; Thackston, *Jami'ut't-tawarikh*, s. 575-6; Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, s. 599; Takiyyüddin Ahmed b. Ali Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li-Marifeti Düveli'l-Mulûk*, (tah. M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1957, c. 1, s. 776; Grigos Senyörü Hetum, *Hetum Vekayinamesi* (TTK basılmamış nüsha), (çev. Hrnt Andreasyan), s. 19.

⁷¹ 'Ayetî, *Târih-i Vassâf*, s. 146-147.

⁷² 'Ayetî, *Târih-i Vassâf*, s. 147; Bu tarih için Reşidüddin 2 Rebiül evvel 690 tarihi vermektedir ki, bu da 5 Mart 1291 tarihine tekabül eder. Hamdullah Müstevfi de onun 690 yılının Safer ayında öldürüldüğünü bildirmektedir. Bu tarihler Howorth'un vermiş olduğu 29 Şubat 1291 tarihine yakın bir tarih olduğundan Sa'düddevele, Mart ayının başlarında öldürülmüş olmalıdır. bkz. Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 1181; Thackston, *Jami'ut't-tawarikh*, s. 575; Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, s. 599; Howorth, *the Mongols*, s. 342.

ardından Müslümanlar ve Moğolların, İlhanlı egemenliğinde bulunan Yahudilere karşı ortak bir harekate giriştiklerini bildirmektedir. Devlet içinde yönetici olarak görevli bulunan akrabaları da onun kaderini paylaştılar. Bağdad'ın yöneticisi olan Fahrüddeve yakalanarak öldürüldü. Irak yönetiminde bulunan meslektaşı Muhazzibüddeve b. Mâşha'iri, Vâsit'te yakalanarak Bağdad'da moda olan ölüm tarzı ile, çengellere takılıp sokaklarda sürüklenerek öldürüldü. Bu iki Irak yöneticisi, eski naibi Cemâleddin Destcirdânî tarafından öldürülmüşlerdir. Sadüddeve'nin düşüşünün ardından Irak yönetimi geçici olarak bu Cemâleddin'in eline geçmişti. Diğerlerinin kışkırtması ile onun da sonu kanlı olmuştur. Sa'düddeve'nin Musul'daki kardeşi Emînüddeve de diğer kardeşi Fahrüddeve'nin kaderini paylaşmıştı⁷³.

Kaynaklar, bu dönemde büyük bir Yahudi kitlesinin oturduğu Bağdad hakkında önemli bilgiler vermektedirler: "Bağdad'da, bu Yahudi'nin öldürüldüğü duyulduğunda tüm Müslümanlar atlanarak Yahudilerin birlikte yaşamış oldukları mahalleye hücum ettiler. Araplar onları yağmalamak istediklerinde ise, Yahudiler onlara karşı koydu ve savaştılar. Bunun sonucunda birçok kişiyi öldürdüler ve kendileri de öldü. Yahudilerden yönetici vasfına sahip hiçbir kimseyi canlı bırakmadılar"⁷⁴. Yine buna ilaveten, Ebu'l-Ferec dünyadaki tüm Yahudilerin bu muameleye maruz kaldıklarını ifade etmektedir⁷⁵. Müslüman ve Moğolların Yahudilere karşı ortak yürüttükleri bu karşıt hareketin, yükselen Yahudi siyasi gücünü frenlemek ve kendi iktidarlarını yeniden tesis etmek gayesiyle gerçekleştirildiği hemen göze çarpar.

Sonuç olarak denebilir ki, İlhan Argun döneminde (1284-91) politik olayların seyri sonucu bir denge unsuru görevi gören yükselen Vezir Sa'düddeve, Argun'un Moğol askerî aristokrasisi karşısında tahtını korumasına da yardımcı olmuştur. Bu vezirin, Moğol askerî aristokrasisinin her daim başat olduğu İlhanlı Devleti'nde bu denli yükselebilmesi ve hemen hemen onunla konuma denk gelebilmesinin sebebi, yine bu aristokratik zümrenin kudretinde aranmalıdır. Yukarıda anlatıldığı üzere, Yahudi vezirin parlak dönemleri fazla uzun sürmemiş, söz konusu zümrenin bir komposu sonucu ortadan kaldırılmıştır. Böylece, durum eski halini tekrar geri kazanmıştır.

⁷³ Fischel, *Jews*, s. 113.

⁷⁴ Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 637; Tebriz'de yaşayan Yahudilerin tarih boyunca yaşamış oldukları önemli olayların kısaca anlatıldığı Netzer'in makalesi de bu döneme ilişkin İlhanlı Devleti egemenliği altında yaşayan Yahudilerin durumuna değinmektedir, bkz. Amnon Netzer, "The Fate of the Jewish Community of Tabriz", *Studies in Islamic History and Civilization*, (ed. M. Sharon), Jerusalem 1986, s. 411.

⁷⁵ Süryani tarihçinin İran ve Yakın-Doğu'da bulunanlar dışında kalan Yahudiler hakkında ne derece bilgi sahibi olduğuna ilişkin bir şey söyleyememekteyiz. bkz. Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 638.

KAYNAKÇA

- 'Âyetî, Abdul Muhammed, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Tahran 1346.
- Anonim Selçuknâme, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi III*, (terc. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara 1952.
- Bausani, A. "Religion under the Mongols", **The Cambridge History of Iran**, vol. 5, (ed. J. A. Boyle), London 1968.
- Bedreddin Mahmûd el-Aynî, *Ikdu'l-Cuman fî Tarîh ehli'z-zamân*, (M. Muhammed Emîn) c. III. Kahire 1989.
- Cohen, M. R., *Haç ve Hilal Altında*, (çev. Ahmet Fethi), İstanbul 1996.
- Curt, Aligne, *Moğol Kanunları*, (çev. Coşkun Üçok), Ankara 1967.
- El-Melik el-Müeyyed İsmail Ebi'l-Fîda, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Kahire 1286.
- Erdem, İ., "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlı'larda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 31 (1999-2000).
- _____, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1995.
- Fischel, Walter J., *Jews in the Economic and Political Life of the İslam*, London 1937.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999.
- Grigos Senyörü Hetum, *Hetum Vekayinamesi* (TTK basılmamış nüsha), (çev. Hrant Andreasyan).
- Hamdullâh Müstevfî Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, (tas. Abbas Hüseyin Nevâ'î), Tahran 1364.
- Howorth, Henry H., *History of the Mongols*, Taipei 1970.
- İbn Tağrıberdi, *en-Nücûm ez-Zâhire fî Mulûk Mısr ve'l-Kâhire*, (tah. M. Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1992.
- Kemalüddin Ebu'l-Mehâsîn Yusûf b. Tağrıberdî el-Atabekî, *el-Menkelü's-Sâfi ve'l-Müstevfî bade'l-Vâfi*, (Tah. Muhammed M. Emin-Saîd A. 'Aşûr), Kahire 1984.
- Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr*, neşr. Osman Turan, Ankara 1999.

- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000.
- Khadduri, M., *War and Peace in the Law of İslam*, Baltimore, 1955.
- Lewis, B., *The Jews of İslam*, Princeton 1984.
- Mirhond, *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ*, Tahran 1339.
- Muhammed b. Haldûn, *Kitâbu'l-İber ve Divanü'l-Mübteda ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asârihum min zevi's-sultânî'l-ekber*, (tah. D. et-Taşt el-Aziey), Beyrut 1971.
- Netzer, A., "The Fate of the Jewish Community of Tabriz", **Studies in Islamic History and Civilization**, (ed. M. Sharon), Jerusalem 1986.
- Öztürk, Y. Nuri, *Kur'an-ı Kerim Meali (Türkçe Çeviri)*, İstanbul 1994.
- Reşîdüddin Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdü'd-Dîn Fazlu'l-lâh Hemedânî*, (tas. Muhammed Rûşen-Mustafa Müsevî), Tahran 1373.
- Sevim, Ali -Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara, 1995.
- Spuler, B., *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), TTK Ankara 1987.
- Takiyyüddin Ahmed b. Ali Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li-Marifeti Düveli'l-Mulûk*, (tah. M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1957.
- Thackston, W. M., *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-tawarikh: Compendium of Chronicles*, (ed. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin), Duxbury 1999.
- Tritton, S., *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects*, Berkeley 1970.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996.